

Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nda Aslı Uzun Ünlülerin Gösterilişi

A. Nurmammedov*

Türkiye Türkçesine Aktaran Yakup Sarıkaya**

Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nda Aslı Uzun Ünlülerin Gösterilişi

XI. asırda yaşamış ilk Türkolog Kaşgarlı Mahmut'un Dîvânü Lûgat'it-Türk adlı eseri Türk lehçelerinin bundan yaklaşık bin yıl önceki durumunu gösteren çok önemli bir kaynaktır. Bu tarihi sözlükte binlerce kelimenin yanında seslerin telâffuzuyla ilgili bilgiler de verilmektedir. Türkçenin Ana Türkçe devresinde mevcut olup günümüzde en çok Türkmen Türkçesinde ve daha az olmak üzere Saha Türkçesi ve Halaç Türkçesi gibi lehçelerde sistemli olarak korunan, geriye kalan lehçelerde hemen hemen tamamen kaybolan aslı uzun ünlüler, 19. yüzyıldan beri çeşitli araştırmalara ve tartışmalara konu olmuştur. Bu makalede aslı ünlü uzunluklarının Divan'da gösteriliş şekli üzerinde durulmuştur. Bununla ilgili olarak Türkmen Türkçesindeki aslı uzun ünlülerin Divan'da nasıl kullanıldığı örneklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler Kaşgarlı Mahmut, Dîvânü Lûgati't-Türk, Türkmen Türkçesi, uzun ünlü, aslı uzun ünlü.

Showing The Primary Long Vowels in the Diwan Lughat at-Turk by Mahmud al-Kashgari

The book called Diwan Lughat at-Turk is the work of the first Turkolog Kashgarlı Mahmut who lives XI. century. It is a very important work which shows us the case of Turkish dialects about thousand years ago. In this historical dictionary behind thousands of words it is also given knowledges about the pronunciation of voices. The primary long vowels which existed in Proto-Turkic period have been preserved systematically in Turkmen Turkish, Yakut and Khalaj, but almost wholly disappeared in the other Turkish dialects. This phenomena has been an original subject in various researches and discussions since 19th century. In this article it is studied the showing shapes of the primary long vowels in Diwan. About this, it is put forwarded with examples how to use the primary long vowels in Turkmen Turkish in Diwan.

Key Words Mahmud al Kashgari, Diwan Lughat at-Turk, Turkmen Turkish, long vowel, primary long vowel.

* Türkmenistan Cumhurbaşkanlığı'na bağlı İlim ve Teknik Yüksek Kurulu'nun Mahtumkulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü Türkmen Dili Bölümü Başkanı.

** Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, e-posta: sarikayakup@yahoo.com

1. Giriş

Türkmen Türkçesi en eski dillerden biri olan Türkçe'nin bir lehçesidir. Buna tarihî eserlerimiz de şahitlik etmektedir. Dilimizin bilincine varan Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı, Türkmen Türkçesini, Türkmen alfabesini millileştirmekle ilgili, 10 Ocak 2002 tarihinde, "Türkmen Türkçesini, atalarımızın zamanından gelen dilimizi hızla kalkındırmalı, öğrenmeli, geliştirmeliyiz. Türkmen Türkçesinin zenginliği, Köroğlu okunduğunda, destanlar okunduğunda, Mahtumkulu okunduğunda görülüyor." (37)¹ diyerek Türkmen Türkçesinin tarihi hakkında ciddî kitapların yazılmasını dil âlimlerinin vazifesi saymıştır. Türkmenbaşı, değerli eseri *Ruhname*'de, "Türkmenler asırlar boyunca dilinin, sazının ve teşkilâtının temizliğini, kendine haslığını korumayı başarmıştır... İşte onun için de, bundan yaklaşık 1000 yıl önce yazılan eserleri de iyice okumalıyız." (1; 175) diyerek çok doğru bir noktaya temas etmiştir. Türkmenbaşı'nın yukarıdaki gösterdiği hedeften hareketle bu makalede Türkmen Türkçesinin bundan bin yıl önceki durumu, kullanılışı, XI. asırda yaşayan ilk Türkolog (34; 3 ve 31; 31) Kaşgarlı Mahmut'un "Dîvân ü Lûgati't-Türk" adlı eserine göre incelenmeye çalışılmıştır. Çünkü bu tarihî eserde Türkmen Türkçesinin binlerce kelimesi ve seslerin telâffuzu hakkında çok önemli bilgiler bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmut'un Divanı; Türk lehçelerinin, bu arada Türkmen Türkçesinin bundan yaklaşık 1000 yıl önceki durumlarını, fonetik, leksik, gramatik olarak dizilişini gösteren, bunların geliştirilme yollarını, tarihini ortaya çıkarmada yararlanılabilecek en önemli ve güvenilir bir kaynak olarak önümüzde durmaktadır. S.Y. Malov Divan hakkında "Bu çok güzel bir filolojik eser" (20; 305) derken, A.M. Şçerbak, "Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'nın içerdiği malzemenin hacmi, yazarının filoloji bilgisi seviyesiyle mukayese edilemeyecek kadar geniştir." (38; 29) demektedir. Bu sözlük, dünya Türkologlarının hemen dikkatini çekmiştir. Sekiz binden fazla kelimeyi açıklamasıyla içine alan Kaşgarlı Mahmut'un Divanı, Arap dilinde yazıldığı için baştan sona Almanca'ya ve Türk lehçelerine (Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi ve Uygur Türkçesi) tercüme edilip (aktarılıp) bütün dünyada tanındı (6, 19, 44). S.Y. Malov da XI. asra ait bir eser olan Divan'dan bazı bölümleri ve bu bölümlerin Rusça tercümesini yayımladı (20). Bu tarihî eser, daha sonra Türkologlar tarafından oluşturulan büyük sözlüklerin (12, 27, 31, 32, 33) ve çok sayıdaki filolojik incelemenin esasını oluşturdu (2, 3, 7, 8, 21). 1971 yılının 7-9 Ekiminde, Özbekistan'ın Fergana şehrinde Kaşgarlı Mahmut'un eserinin yazılışının 900. yılı mü-nasebetiyle Sovyetler Birliği çapında bir Türkoloji kongresi düzenlendi ve Di-

¹ Parantez içindeki numaralar kaynakçadaki eserlerin sıra numarasını göstermektedir (Aktarının notu).

van'ın içerdiği materyaller hakkında çeşitli dergilerde yazılar yayımlandı. Türkmen dilbilimcilerinden ise ilk olarak Sapar Ahalı, 1950'li yıllarda Divan üzerinde lengüistik bir araştırma yaptı ve çalışmasının neticelerini neşretti (2, 3).

Türkmenistan bağımsızlığını ilân ettikten sonra, devlet başkanımız Saparmurat Türkmenbaşı'nın da direktifleriyle 2000 yılı Şubatında "Mahmut Kaşgarı'nın Divânü Lûgati't-Türk" adlı eseri Türkmen Türkçesinin, edebiyatının ve tarihinin kaynağıdır" konulu bilimsel bir toplantı yapılarak eserin içerdiği malzeme ayrı ayrı makaleler şeklinde yayımlandı (5, 22, 23, 24, 29, 30, 35, 43).

Kaşgarlı Mahmut'un Divanı'ndaki iki binden fazla sözcük çağdaş Türkmen Türkçesinin sözlüğünde de bulunmaktadır. Bunlar aslında *ata, ene, eke, ece, at, ad, aç-, aç, men, sen, biz, yüz, ay, gün, tug, un, uruş, tamga* gibi kelimelerden ibarettir. Bu kelimelerin ses yapısına baktığımızda asıllarının ne şekilde olduğu, onlarda hangi ünlü ve ünsüzlerin kullanıldığı, bugün hangi ses değişikliklerine uğradığını görmek mümkündür. Bu makalede, sadece Türkmen Türkçesinde değil bütün Türkoloji ilminde tartışmalı bir mesele olarak duran aslî ünlü uzunluklarının Divan'da açıklanış şeklini, bununla bağlantılı olarak Türkmen Türkçesinin ünlülerinin Divan'da kullanılış durumunu ortaya koymak hedeflenmiştir.

2. Divan'da Kısa Ünlülerin Gösterilişi

Çağdaş Türkmen Türkçesinde 16 tane ünlü fonem olup, bunların sekizi kısa, sekizi de uzun söylenilmektedir. İlk olarak üzerinde durulması gereken, bu ünlülerin hangilerinin Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde açıklandığıdır.

Türkmen edebî dilinde kullanılan kısa ünlü fonemlerin hepsine **-a, e, o, ö, u, ü, ı, i sesleri-** Divan'ın Oğuzca kelimelerinde rastlanmaktadır. Kaşgarlı imlâ geleneğine uyup aslında, **kısa a** ve **e** ünlülerini üstün; **kısa ı** ve **i** seslerini esre; **kısa o, ö, u** ve **ü** yuvarlak ünlülerini ise ötre işareti ile gösterilmiştir. Bazı örnekler:

a -	at (I, 34) ²	agır (I, 55)	
e -	erin (I, 77)	erkek (I, III)	sen (I, 339)
o -	ok (I, 37)	ol (I, 37)	
ö -	öñ (I, 40)	öküz (I, 59)	
u -	uzun (I, 77)	uya (I, 85)	
ü -	üç (I, 35)	üzüm (I, 75)	

² Divan'dan verilen örneklerde parantezin içindeki birinci sayı Divan'ın cildini, ikinci sayı sayfa numarasını göstermektedir. Örnekler Divan'ın Türkçe tercümesinin IV. baskısından (6) alınmıştır.

ı -	kız (I, 326) – gı:z	sıgır (I, 364),
i -	iki (I, 131)	idiş (I, 61) vb.

Divan'ın bazı kelimelerinde **kısa ä** sesinin de telâffuzuna da rastlandığını söylemek mümkündür. Bu aslında **kısa e** ünlüsünün bir varyantı olarak görülür.³ Bazı örnekler:

nä (I, 47) – Farçsça olumsuzluk eki	näñ (I, 69) – nesne, şey, mal
nece // necä (III, 220) – ne kadar, nice, kaç	dede // däädä (III, 220) – baba vb.

S. M. Mutallibov ise kısa ä sesini Divan'ın ündädi (I, 273) “çağırdı”, ekeledi // äkälädi (I, 310), “ ‘abla’ diye bağırmaq” gibi ifadelerde tespit etmiştir (21, 16). Yukarıdaki kelimelerin ünlüleri Türkoloji çalışmalarında e ya da ä işareti ile gösterilmektedir. Çağdaş Türkmencede kısa ä sesi äkit- “götür-“, äheñ “melodi; uyum; tonlama”, ähli “hepsi”, äht “yemin”, şäher “şehir”, zäher “zehir” gibi kelimelerde kullanılmaktadır.

3. Divan'da Uzun Ünlülerin Gösterilişi

Uzun ünlüler Türk lehçelerinin fonetik özelliklerinden biridir. Bunlar eskiden beri dünya Türkologlarının ilgisini çekmektedir. Çağdaş Türkmen yazı dilinin ünlülerinden bahsedilecek olursa, bunlar uzunluk bakımından uzun ve kısa olmak üzere iki gruba ayrılır. Yukarıda sayılan kısa ünlülerin her birine karşılık olarak, bunların uzun şekilleri de vardır. Ünlüler kısa ve uzun söylenmeleri ile dilde önemli bir görevi yerine getirmektedirler. at – aat⁴, bar – baar, bil – biil gibi ikili şekiller farklı anlamdaki kelimeleri birbirinden ayırt etmeyi sağlarlar.

Aslında uzun ünlüler yazılı tarihî eserlerde ve çağdaş Türk lehçelerinde iki görünümde. Birinci grup, ortaya çıkışı izah edilmesi güç olan ve tarihî uzunluğu koruyanlar, ikincisi ise, kelime içinde bir ünsüz veya bir hecenin düşürülmesi sonucu ünlülerin birleşmesi ile hece sayısının azalması durumudur. Böylece, uzun ünlüler tarihî yönden iki gruba ayrılır. Birinci grup kaynaklarda tarihî (Genel Türkçe, etimolojik, birincil, aslî) uzunluk olarak adlandırılıyor (9; 182-191 - 10; 192-197 ve 15; 160-181) Buna aslında dilin aslı (alıntı olmayan) kelimelerinin birinci hecesinde rastlanıyor. İkincil (telâfi) ünlü uzunluğu (11; 198-

³ Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde de e ve ä sesleri bir fonemin varyantları olarak ele alınır. Uygur Türkçesinde ise bu sesler yalnız kelimenin hece sistemine göre farklılaşır: Kapalı hecede ä, açık hecede de e kullanılır: kälgän “gelen”, bäk “berk, sağlam, sert”, keçä “gece”, keliş “geliş” vb. (39; 26, 40, 30).

⁴ Bazı kaynaklarda ünlünün yanına konulan üst üste iki nokta (a:t = aat) gösterilen uzun ünlüler, bu çalışmada ünlüler çift yazılarak gösterilmiştir (Aktaranın notu).

202 ve 15) kelime içinde bir sesin, hecenin düşürülmesi, ünlülerin birleşmesi neticesinde kelimenin telâffuzdaki ünlü uzunluğunu korumak maksadıyla ortaya çıkıyor. Bu tür uzunluk sonraki devirde ortaya çıkmış olup bunun sebepleri çoğunlukla izah edilebilir. İkincil uzunluğun ortaya çıkışına Türk lehçelerinin hepsinde, bu arada Türkmen Türkçesinde de çok rastlanır.

Türkoloji ilminde tarihî uzunluğun olup olmadığı meselesi üzerinde uzun süredir tartışılmaktadır ve tartışılmaya da devam edecektir. Aslî (etimolojik, birincil) uzunluğun ve bunun hangi ünlülerde görüldüğünün ortaya konmasında, VII-IX. asırlara ait Orhun-Yenisey abidelerinin ve XI. asra ait Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünün önemi büyüktür.

Ye. D. Polivanov (25; 151-153), F.G. Ishakov (15; 160), A.M. Şçerbak (28; 34, 40, 53), A.N. Kononov (18; 61) ve hatta Divan üzerinde özel bir araştırma yapmış S. Ahallı (2; 63-64) gibi Eski Türkçe'deki uzunluklar hakkında fikir yürüten bazı âlimler, Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünün 1. cildinde uzunluğun yalnız kelime başındaki a ünlüsünde elif harfini çift yazmak suretiyle, aat, aaç, aar, aay gibi kelimelerde gösterildiğini ortaya koymakla yetindiler. Bunların çalışmalarında, diğer uzun ünlülerin (ee, oo, öö, uu, üü, ıı, ii) Divan'da gösterildiğine dair hiçbir şey söylenmemektedir.

A. Biişev'in çalışmasında (7), tek heceli, uzun ünlülü Türkçe kelimelerin 218 tanesi veriliyor. Bunların arasında Divan'dan da yüze yakın uzun ünlülü kelime örnek gösteriliyor. Araştırmacı yalnız aa ünlüsünün değil, diğer uzun ünlüler olan ıı, ii, oo, öö, uu, üü ünlülerinin de telâffuzuna ilişkin kelimelere Divan'dan örnekler göstermiştir. Buna rağmen yazar, Kaşgarlı Mahmut'un bunları hangi işaretlerle gösterdiği hakkında hiçbir şey söylemiyor. Üstelik A. Biişev Divan'ın dilinde uzun ee ünlüsünün gösterildiğini de fark edememiştir. Bu konuya ait eeş "eş, arkadaş", een "genişlik", eel "il, yurt" gibi örneklerdeki ünlüyü i sesi olarak gösteriyor.

Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünü Özbek Türkçesine tamamen tercüme eden ve bu konuda ilmi araştırmalar yapan S. Mutallibov doktora tezinde, Divan'ın dilinde dokuz kısa (a, ä, e, o, ö, u, ü, ı, i) ve iki uzun (aa, ää) ünlü bulunduğunu tespit eder (21; 13-47). Bu araştırmacı diğer uzun ünlülerin (meselâ oo, öö, uu, üü, ıı, ii seslerinin) sözü geçen eserin dilinde olup olmadığı konusunda hiçbir şey söylemiyor. Uzun ää ünlüsünün Divan'ın dilinde olduğu, bize göre, inandırıcı değildir. S. Mutallibov çalışmasında ää'nin telaffuzuna ilişkin yalnız "iyi niyet, içmek" anlamlarındaki äöz kelimesini örnek göstermekle yetiniyor (21; 17). Kelimenin Divan'da Arapça yazılışı tıpkı a:z "azlık, eksiklik" ve aaz- "azmak, yoldan çıkmak" kelimelerindeki gibidir. Bu kelimelerin Arapça yazılışının

okunuşu da Divan'ın Besim Atalay tercümesinde az (aaz) şeklinde verilmiştir (6; -IV. Baskı- I, 80). Biz de bunu doğru olarak kabul ediyoruz.

Görüldüğü gibi Divan'da uzun ünlülerin gösterilişi ilmî çalışmalarda şimdiye kadar tam olarak incelenip açıklanmış değildir. Kaşgarlı Mahmut ise yalnız aa'nın değil, diğer ünlülerin de uzunluğunu kelimelerde göstermiştir: Divan'da gösterilen uzun ünlüleri açıklamanın gelecekte bu eseri okuyacakların onu doğru okumasına ve ondan doğru sonuçlar elde etmesine faydalı olacaktır. Biz bu makalemizde aslında bu meseleyi açıklamaya çalıştık.

Besim Atalay'ın tercüme neşrinde Arapça yazılan sözlerin okunuşunda (transliterasyon) uzunluk işaretinin kullanılmaması, (aat, aaç gibi kelimelerinin okunuşu da at, aç kelimelerindeki gibi kısa a ile verilmiştir) bizim uzun ünlüleri tespit etmemizi epey zorlaştırmıştır.

Çağdaş Türkmen Türkçesinde yalnız aa uzun ünlüsünün değil, diğer ünlülerin de uzun şekillerinin bulunması, bu yüzden, bunların da XI. asırda uzun söylenmiş olmasının mümkün olduğundan hareketle, Divan'daki bugünkü Türkmen Türkçesinde muhafaza edilen kelimelerin Arapça yazılışına bakarak, eseri bütün kısa ve uzun ünlüler için ayrı ayrı gözden geçirmek zorunda kaldık. Bu yapılırken Kaşgarlı Mahmut'un Türkçe kelimelerin Arapça yazılışını hususundaki düşünceleri de sürekli göz önünde tutulmuştur. Bu araştırmanın amacı, Kaşgarlı Mahmut'un aa'nın dışındaki uzun ünlüleri de Arapça harflerle gösterdiğini ya da gösteremediğini ortaya koymak, uzun ünlülerin hangilerinin bu devirde halk dilinde kullanıldığını veya kullanılmadığını ortaya çıkarmak, bundan yaklaşık on asır önce Türkmen Türkçesinde kullanılan ünlü fonemlerin nitelik bakımından ayrılan şekillerini, genel görünüşünü tespit etmek ve bunların tarihî gelişimini incelemekten ibarettir. Araştırmamıza göre Kaşgarlı Mahmut'un uzun aa, ıı, ii, oo, öö, uu, üü ünlülerini göstermek için elif harfine, üstün, esre ve ötre işaretlerini ekleyerek bunları belirtilen kısa ünlülerden ayırt ettiği neticesine vardık.

Uzun a Ünlüsünün Gösterilişi:

Divan'ın I. cildinde kelime başında gelen uzun aa ünlüsü, elif harfinin çift yazılması ile gösterilmiştir. Borovkova bu konuda "Divan'da kelime başındaki aa'nın iki elifle yazılmasının eskiden gelen bir imlâ geleneğinden kaynaklandığı, bu yüzden bunun eski yazıtlardaki gibi telaffuzunun mümkün olduğu" şeklinde bir tahmin ileri sürüyor (8; 5-6). Bunlardan Türkmen Türkçesine ait örnekler:

- aat – “isim, lâkap”. Bek añar aat berdi (I, 78);
 aç – Aç ne yimes, tok ne times (I, 79);
 aaz – aaz neñ “az şey” (I, 80);
 aazmak – ol yool aazdı “o yoldan çıktı” (I, 173);
 aaşmak – ol tag aaştı (I, 173);
 aagmak – ol tagka aagdı (I, 173);
 aaf//aav – bek aafka çıktı (I, 81);
 aak – aak at, aak sakal er (I, 81);
 aal – “kızıl renk; hile, kurnazlık” (I, 81);
 aardı – er aardı (I, 172);
 aay – “Ay (dünyanın uydusu), otuz günlük zaman dilimi” (I, 82) vb.

Örneklerde görüldüğü gibi, uzun ünlülerin telâffuzu çağdaş Türkmen Türkçesinde de aynı şekilde korunmuştur. Bu ise kelimenin ilk hecesinde karşılaşılan uzun aa'nın eskiliğini gösterir.

Uzun aa ünlüsü kelime ortasında genellikle elif harfiyle gösterilmektedir:

- baar – ne iışiñ baar (I, 47);
 baaş “yara, çıban” (III, 151) vb.

Ancak bu kurala Divan'ın bütün kelimelerinde uyulmamıştır. Kısa a ünlüsünün de elif harfi ile yazılışına rastlanmaktadır.

Uzun ı, i ünlülerinin gösterilişi

Divan'da kelime başında ve ortasında gelen uzun ı, i: ünlüleri iki Arapça işaretle elif + ye (ع+ي) ile gösterilmiştir. Bazı örnekler:

- iış – ne iışiñ baar (I, 47);
 iik “iğ, ip sarılan âlet” (I, 48);
 iik- “hastalanmak” (I, 48);
 iin “in, arslan, tilki gibi hayvanların yatağı” (I, 49);
 tiiş “diş” (III, 125);
 çiiil “tarla sınırı” (III, 134) vb.

Divan'da kelimenin ilk hecesinde, kalın ı ünlüsünün uzun söylenişine yalnız bir örnekte rastlanmaktadır: ti:z “diz” (III, 123). Çağdaş Türkmen Türkçesinde ünlüsü uzun söylenen gıın “kın, bıçak vb. âletlerin kabı” kelimesi de Divan'da iki türlü yazılmıştır: kın (I, 339, 359) ve kım (III, 140). Kalın ı: ünlüsüne ikincil uzunluk olarak bazı kelimelerde rastlanır:

agrıdı – onuñ baaşı agrıdı (I, 273);
 yağımı – ol yağımı aldıdı (I, 273);
 acımak – sirke acıdı (III, 252);
 taştın – er taştın bardı “adam dışarı çıktı” (I, 435) vb.

Uzun e ünlüsünün gösterilişi

XI. asırda Türkmen Türkçesinde uzun ee ünlüsü de mevcuttu. Kaşgarlı Mahmut bunu yazıda yalnızca kısa e’den değil, uzun i’den de ayırarak gösteriyor. Kaşgarlı bunun için ye+esre (. +ع) işaretlerini kullanmıştır. Buna iiş ve eeş, dız ve teez kelimelerinin Divan’daki yazılışı delildir:

iiş “iş” (I, 47); eeş “arkadaş, yoldaş” (I, 47);
 tiiz “diz” (III, 123); teez “çabuk, tez” (II, 123).

Besim Atalay tercümesinde uzun ee sesini üzeri bir noktalı e işareti ile diğerinden ayırıyor. Örnekler:

eer “delik açmak için kullanılan aygıt” (I, 45);
 eel “vilâyet; iki bey arasındaki barışıklık; açıklık, boş meydan” (I, 48, 49);
 een “genişlik” Bu böz eeni neçe? (I, 49);
 béeş “beş sayısı” (III, 125);
 beel “bel, vücudun orta kısmı” (III, 133);
 keeç “geç” (III, 121) vb.

Uzun e ünlüsü Türkoloji ilminde Eski Türkçeye ait (aslî) bir ses kabul ediliyor (38; 35, 40, 65-66). Bu ses Yakut, Azerî gibi bazı Türk lehçelerinde (4; 66 ve 13; 4) korunmuştur. Türkmen Türkçesinin bazı ağızlarında da bu tarihî uzun ee ünlüsünün korunduğuna rastlanır. Buna bääş, äär, nääçe, bääri, biil, siil, iil, giic, giin, giice, hiiç, iişik, söögüş gibi kelimelerin yerli ağızlarda beeş, beeşim, eer, neçe, beeri, beel, seel, eel (el-gün), geeç, geeñ, geece, heeç // heyç, eeşik, seeviş şekillerinde telâffuz edilmeleri örnektir.

Uzun o, ö, u, ü Ünlülerinin Gösterilişi

Kaşgarlı Mahmut Divan’ında yuvarlak ünlüleri gösteren vav (و) harfinin üstüne ek olara ötre işaretini (’) koyup, yani bir ses için iki işaret (’ + و) kullanarak, uzun yuvarlak ünlüleri yazıda göstermiştir. Bunun bu şekilde olduğunu tespit etmek kolay olmadı. Bu iş için kısa ünlülül ve uzun ünlülül kelimelelerin Arapça yazılışını ayrı ayrı tespit edip bunları karşılaştırmamız gerekti. Bu-

nunla birlikte, Kaşgarlı Mahmut'un bazı kelimelerin yazılışında kullandıkları işaretler ve Türkmen Türkçesinde uzun telâffuz edilen kelimeler, yukarıdaki neticeyi çıkarmamıza yardımcı oldu.

Uzun o sesine ait örnekler:

ooy “çukur, oyuk” (I, 49);	koon “koyun” (III, 140);
ooymak – ol kagun ooydı (I, 174);	oot – oot tese agız köymez (I, 43);
oon “on sayısı” (I, 49);	toon “don, elbise” (III, 137);
yool – ol yool aazdı (I, 173);	koor “yoğurt mayası” (III, 122) vb.

Divan'da oydı ve ooydı kelimelerinin yazılışının farklı olduğu açıktır.

Örnek: oydı - ol unug oydı “o unu azalttı” (I, 174); ooydı - ol kagun ooydı (I, 174).

Uzun ö sesine ait örnekler:

öör – ol saç öördi (I, 172);	koy öördi “koyun ayağa kalktı” (I, 173);
ööt “acılık; öt kesesi” (I, 43);	öööl – ööl neñ “ıslak, nemli şey” (I, 48);
öögdi – ol meni öögdi (I, 174);	töör– “başköşe” töörge keç (III, 121);
tööş “döş” (III, 125);	köööl “göl, havuz, birikmiş su” (III, 135);
köön “gön, deri” (III, 140).	

Uzun u sesine ait örnekler:

buu - buu eer “bu adam” (III, 206);	buut “but” (III, 120);
uuç – putak uuci “budağın ucu” (I, 44);	uuz “mahir, becerikli” (I, 46);
u:g “uk, kara çadırın oku, direği” (I, 48);	uun “un” (I, 49);
bu:z – bu:zdan suv tamar (III, 123);	tuug “tuğ, bayrak”(III, 127) vb.

Uzun ü sesine ait örnekler:

Bu uzun ünlüye Divan'da çok seyrek rastlanır.

üün “ses” (I, 49);	tüü “tüy, saç” (III, 207);
tü:ş “düş, rüya” (III, 125);	sü:t “süt” (III, 120);
kü:ç “güç, zor” (III, 120) vb.	

Kaşgarlı Mahmut'un ünlülerin kısa ve uzun söylendiğini göstermeye çalıştığını *üyn* “ses” kelimesinden de anlamak mümkündür. Kaşgarlı bu kelimeyi sözlüğünün bir yerinde ^ü (ün) şeklinde gösterip, bunun vav (و) ile ^ü (ü:n) gibi de yazılabildiğini söylerken (I, 38), başka bir yerde yukarıdaki kelimeyi ^ü (ü:n) şeklinde yazıp onun uzatılarak ve kısaltılarak söylemenin de mümkün olduğunu tespit ediyor (I, 49). Demek ki, *üyn* kelimesindeki ünlü iki türlü –hem uzun, hem kısa- söylenmek-

tedir. Kaşgarlı'nın Divanı'nda tek heceli kelimelerde uzun ünlünün gösterilmesi ve yukarıda verilen bunlara ait örnekler Türkmen Türkçesinde tarihî (etimolojik, birincil) ünlü uzunluğunun olduğunu ispat ediyor.

Bu makalenin Kaşgarlı Mahmut'un Divanı üzerinde çalışan araştırmacılara, eserde açıklanan kelimeleri doğru okuyabilmeleri ve eserden doğru neticeler çıkarmaları için faydalı olacağı inancındayız.

Kaynakça

- Türkmenbaşı Saparmırat, *Ruhnama*, Aşgabat, 2001.
- Ahallı S., *Mahmud Kaşgarınıñ Sozluğı ve Türkmen Dili*, Aşgabat, 1958.
- Ahallı S., *Slovar' Mahmuda Kaşgarskogo i Turkmenskiy Yazık*, Avtoref Kand. Dis., Aşhabad, 1968.
- Ahundov A., *Azerbaycan Diliniñ Fonemlar Sistemi*, Baku, 1973.
- Arazkulyev S., *Mahmut Kaşgarı ve Türkmen Dilinde Garındaşlık Adalgaları*, Türkmenistanda İlim ve Tehnika, 2001, No: 1.
- Atalay Besim, *Divanü Lugat-it Turk Tercümesi*, I. Baskı: Ankara, 1939-1943; II. Baskı: Ankara, 1985-1986; III. Baskı: Ankara, 1991-1992; IV. Baskı: Ankara, 1998-1999.
- Biişev A., *"Perviçnie" Dolgie Glasnie v Tyurkskih Yazıkah*, Ufa, 1963.
- Borovkova T. A., *Grammatičeskiy Oçerk Yazıka "Divanu Lugat-it Turk"*, Avtoref. Kand. Dis., L., 1966.
- Dmitriev N. K., *Dolgie Glasnie v Turkmenskom Yazıke*, İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Ç. 1. Fonetika, M., 1955.
- Dmitriev N. K., *Dolgie Glasnie v Yakutskom Yazıke*, İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Ç. 1. Fonetika, M., 1955.
- Dmitriev N. K., *Vtoriçnie Dolgotı v Tyurkskih Yazıkah*, İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Ç. 1. Fonetika., M., 1955.
- Drevnetyurkskiy Slovar', L., 1969.
- D'yaçkovskiy N. D., *Vokalizm Yakutskogo Yazıka (Eksperimental'no-Fonetiçeskoe Issl.)*, Avtoref. Kand. Dis., L., 1966.
- Guzev V. G. – N.A Dulina, *Pervaya Tyurkologičeskaya Konferentsiya ve Leningrade*, Tyurkologičeskiy Sbornik, 1970, M., 1970.
- İshakov F. G., *Dolgie Glasnie v Tyurkskih Yazıkah*, İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov, Ç. 1., Fonetika, M., 1955.
- Kononov A. N., *Mahmud Kaşgarıy va Uning "Divanu Lugat-it Turk" Asari*, Uzbek Tili ve Adabiyoti, 1972, No: 1.

- Kononov A. N., *Mahmud Kaşgarskiy i Ego "Divanu Lugat-it Turk"*, Sovetskaya Tyurkologiya, 1972. No: 1.
- Kononov A. N., *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runiçeskih Pamyatnikov VII-IX vv.*, L., 1980.
- Mahmud Kaşgariy, *Türkiy Suzlar Devoni (Divanu Lugat-it Türk)*, Üç Tomluk, Tercimon va Neşirga Tayyarlavçi Fil. Fan. Kand. S. M. Mutallibov, Taşkent, 1960.
- Malov S. E., *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'memnosti*, M.-L., 1951.
- Muttallibov S. M., *"Divonu Lugat-it Turk" Mahmuda Kaşgarskogo (Perevod, Kommentariy, İssledovanie)*, Avto-ref. Dokt. Dis., Taşkent, 1967.
- Nazar Gulla, *Mahmut Kaşgarı ve Onuñ Meşhur Sözlüğiniñ Tazeden Açılışı*, Türkmenistan, 9 Şubat, 2000. .
- Nurmuhammedov A. M., *Kaşgarınıñ "Divanı" ve Türkmen Diliniñ Çekimli Sesleri*, Türkmenistanda İlim ve Tehnika, 2000, No: 6.
- Nurmuhammedov A. M., *Kaşgarınıñ "Divanı" ve Türkmen Diliniñ Çekimsiz Sesleri*, Türkmenistanda İlim ve Tehnika, 2000, No: 7.
- Polivanov E. D., *K Voprosu o Dolgih Glasnih v Obşçeturetskom Prayazıke*, Dokl., AN SSSR. Seri. "V", 1927, No 7.
- Polivanov E. D., *Vvedenie v Yazıkoznanie Dlya Vostokovednih Vuzov*, L., 1928.
- Radlov V. V., *Oput Slovarya Tyurkskih Nareçiy*, T. I-IV. – SPb. 1893-1911; II. Neşri. M., 1969.
- Ryasyanen M., *Materialı po İstorıçeskoy Fonetike Tyurkskih Yazıkov*, M., 1969.
- Sarihanov M., *Mahmut Kaşgarı – Beyik Alım, Kämil Mugallım*, Mugallımlar Gazeti, 10 Mayıs, 1999.
- Sarihanov M., *Mahmut Kaşgarı Oğuzlarıñ Dili Hakında*, Türkmenistanda İlim ve Tehnika, 1999, No: 2.
- Sevortyan E. V., *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejt-yurkskie Osnovı na Glasnie, M., 1974.
- Sevortyan E. V., *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejt-yurkskie Osnovı na Bukvu "B", M., 1978.
- Sevortyan E. V., *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*, Obşçetyurkskie i Mejt-yurkskie Osnovı na Bukvu "V", "G", "D", M., 1980.
- Sovetskaya Tyurkologiya, 1972, No: 1.
- Söyegov M., *Mahmut Kaşgarınıñ Golyazması: Tapıp goçürenler, Tercime ve Neşir Edenler*, Türkmenistanda İlim ve Tehnika, 2000. No: 4.
- Sravnitel'no-İstorıçeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov, Fonetika, M., 1984.

Türkmen Dili, 19 Şubat, 2000..

Şçerbak A. M., *Grammatičeskiy Oçerk Yazıka Tyurkskih Tekstov X-XIII vv. iz Vostoçnogo Turkestana*, M.-L., 1961.

Şçerbak A. M., *O Tyurkskom Vokalizme*, Tyurkologiçeskie İssledovaniya, M.-L., 1963.

Şçerbak A. M., *Sravnitel'naya Fonetika Tyurkskih Yazıkov*, L., 1970.

Uzbek Tili va Adabiyoti, 1972, No: 1.

Uzbek Tili va Adabiyoti, 1972, No: 2.

Veyisov B., *Mahmut Kaşgarı – Görnükli Dilçi*, Türkmen Dili, 28 Şubat, 2001.

Brockelman G., *Mittel Türkischer Wort Shatz Nach Mahmud al Kaschgaris "Diwan Lugat-at Türk"*, Budapescht-Leipzig, 1928.